

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛІГІ

Орымбай Әсел Дәулетқызы

asel.orinbai.kz@gmail.com

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Халықаралық құқық мамандығы ХҚқ-21 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі – Сейдеш Б. Б.

Халықаралық ұйымдар – қазіргі әлемдегі халықаралық әріптестіктің негізгі құқықтық-ұйымдасу формаларының бірі; халықаралық қатынастардың әртүрлі салаларындағы (экономикалық, саяси, мәдени) ерікті ұйымдар.[1] Халықаралық ұйымдар - мемлекеттердің немесе олардың құрылымдарының, сондай-ақ қоғамдық ұйымдардың, ұлттық қоғамдардың, үкіметтік емес сипаттағы қауымдастықтардың, әртүрлі мемлекеттердің атынан жүретін жеке мүшелердің бірлесуі.[2] Айта берсек бұл бірлестіктердің анықтамасы жетерлік және бұл анықтамалар халықаралық ұйымдар – әр түрлі салада бір мақсатқа жету үшін құрылатын органдар жүйесі деген түйінге алып келеді. Ең алғашқы халықаралық ұйым - 1863 ж. швейцарлық Анри Дюнан негізін қалаған Қызыл Крест және 1864 ж. Лондонда К. Маркс пен Ф. Энгельс негізін қалаған Халықаралық жұмысшылар жолдастығы болып саналады. Алғашқы Халықаралық үкіметаралық ұйым – 1874 ж. құрылған Жалпы пошталық одақ болып табылады. Халықаралық ұйымдардың құрылуына себеп болған жағдай I және II дүниежүзілік соғыстар. Бұл соғыстар аяқталғаннан кейін әлем оның зардабын талқылап, енді болдырмау үшін тиімді, оңтайлы халықаралық қауіпсіздік жүйесін құруға талпыныс жасады. Осылайша, 1919 ж. Ұлттар Лигасы құрылды. 1945 ж. Сан-Францискода Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысы қабылданды. Халықаралық ұйым құрылу үшін арнайы белгілерді иемденуі қажет. Оларға мыналар жатады:

1. Халықаралық жарғылық шарттың болуы;
2. Белгілі бір мақсаттардың болуы;
3. Сәйкесінше ұйымдық құрылымы: тұрақты органдар жүйесі және штаб-пәтері;
4. Мүше мемлекеттер құқығы мен міндеттерінен ажыратылатын өзіндік құқықтары мен міндеттері;
5. Халықаралық құқық нормалары мен қағидаттарына сәйкес құрылуы;
6. Үш және одан да көп мемлекеттер мүшелігі жатады.

Халықаралық ұйымдар мүшелік өлшемге қарай:

- а) Үкіметаралық – мұндай ұйымдар мүшесі тек қана мемлекеттер бола алады.
- ә) Үкіметтік емес ұйымдар мүшесі ретінде заңды тұлғалар мен қоғамдық ұйымдар бола алады.

Қызмет уақытына байланысты:

- а) Уақытша – бұларға халықаралық жиналыстар, халықаралық конференциялар жатады.
- ә) Тұрақты – бұларға қазір қызмет етуші ұйымдар – БҰҰ, ТМД, барлық мамандандырылған ұйымдарды жатқызуға болады.

Бұл белгінің шартты екендігін атап өту керек. Мысалға Экономикалық Көмек Кеңесі, Варшава Шартының Ұйымы өзінің қызмет ету кезінде тұрақты халықаралық ұйым болған еді.

Аумақтық қызметі бойынша:

- а) Дүниежүзілік – оларға БҰҰ, ЮНЕСКО, Жастардың халықаралық Кеңесі және т.б.
- ә) Аумақтық – қызметі белгілі бір аймаққа таралатын ұйым – Араб Елдерінің Лигасы, Африканың бірлік Ұйымы, Америка Мемлекеттерінің Ұйымы, ТМД.

Қызметінің нысанына байланысты:

- а) Шектелмеген нысаналы қызметі бар ұйымдар – БҰҰ, Араб Елдерінің Лигасы.
- ә) Күзіретіне арнайы мәселелерді шешу кіретін ұйымдар – БҰҰ-ның барлық мамандандырылған мекемелері кіреді. [3]

Халықаралық ұйымдар халықаралық құқықтың аталмыш субъектілерінің бірі. Халықаралық құқық субъектілері екі топқа бөлінеді: алғашқы және туынды. Алғашқы топқа тәуелсіздігі бар мемлекеттер, өз тәуелсіздіктері үшін күресуші халықтар мен ұлттар кіреді. Екінші топқа халықаралық ұйымдар мен мемлекет тәріздес құрылымдар кіреді.

Халықаралық ұйымдар 1986 жылы Вена конвенциясының 3-бабына сәйкес халықаралық құқықтың субъектісі болып табылады. [4] Халықаралық ұйымдардың құқықсубъектілігіне қатысты Профессор, Ғылымның Еңбек сіңірген қайраткері Ю.М. Колосов өзінің Профессор Э.С. Кривчиковамен бірігіп жазған «Халықаралық құқық» атты еңбегінде былай дейді: «Тек халықаралық үкіметаралық ұйымдар ғана халықаралық құқық субъектілеріне жатады. Үкіметтік емес халықаралық ұйымдар бұл сапаға ие емес. Халықаралық үкіметаралық ұйымның құқық субъектілігінің негізі оған мүше мемлекеттердің атынан емес, тұтастай ұйым атынан халықаралық қатынастарға қатысу және шешімдер қабылдау, сондай-ақ мемлекеттермен және басқа да үкіметаралық ұйымдармен халықаралық шарттар жасасу құқығын беретін тиісті құрылтай құжаты болып табылады. Халықаралық үкіметаралық ұйымдардың құқық субъектілігі, мемлекеттерге қарағанда, функционалдық сипатта болады, өйткені ол құрылтай құжатында айқындалған мақсаттармен және міндеттермен шектеледі».[5] Бұдан бөлек В.И. Маргиев өзінің «Халықаралық субъектілердің ұғымы» ғылыми еңбегінде дәл осы үкіметаралық ұйымдар туралы мынадай деректер келтірген: «Халықаралық үкіметаралық ұйымдарға келетін болсақ, олардың

халықаралық құқық субъектілігінің негіздерін айқындау қиын болып табылады. Халықаралық ұйымдардың халықаралық құқық субъектілігін жақтаушылар мынадай негіздерге сүйенеді: 1) құрылтайшы мемлекеттерден салыстырмалы түрде автономды ерік-жігердің халықаралық ұйымда болуы; 2) мемлекеттер тарапынан ұйымның құқық субъектілігін тану; 3) мемлекеттердің өздерінің егемен құқықтарын жүзеге асыру мақсатындағы ынтымақтастығына жәрдемдесу немесе ынтымақтастығын ұйымдастыру. Осы құқықтық субъектіліктің барлық критерийлері Г.М. Вельяминов тарапынан күмәнге ие болды. Оның пікірінше, халықаралық ұйымның автономды ерік-жігері туралы тек шартты түрде айтуға болады. Қандай да бір халықаралық ұйымның өзінің дербес ерік-жігеріне ие болу қабілеті ешқашан құрылтайшылық және осыған ұқсас актілерде тікелей қарастырылмайды, сондықтан мұндай қабілеттің болуын арнайы талдау, түсіндіру жолымен ғана анықтауға болады. Г.М. Вельяминовқа күдік тудыратын тағы бір жағдай мемлекеттердің өздерінің егемендік құқықтарын жүзеге асыру саласындағы ынтымақтастығына жәрдемдесу критерийінің практикалық қолданылуы: біріншіден, ол, тәжірибе құрылтай актілеріндегі мұндай жазбаларды білмейді; екіншіден, бұл критерий халықаралық құқық субъектілілігі тұрғысынан шаруашылық ұйымдардан (ХХО) шектеуді шешпейді». Сонымен қатар Е.Т. Усенконың айтуынша, «Халықаралық ұйымдардың халықаралық құқық субъектілілігі олардың қазіргі заманғы халықаралық құқықпен танылатын сапасы бар және қазіргі халықаралық құқық өзінің белгілері бойынша халықаралық (мемлекетаралық) ұйым болып табылатын кез келген институтта осы сапаны мойындаудан принципті түрде туындайды.» ал И.И. Лукашук өзінің «Халықаралық құқық» еңбегінде халықаралық ұйымдардың құқық субъектілігі туралы «Халықаралық (мемлекетаралық) ұйымдар — халықаралық құқықтың туынды, арнайы субъектілері. Мемлекетаралық ұйымдардың халықаралық құқық субъектілілігі жалпыға танылған. Ол көптеген халықаралық актілерде бекітілген және жалпы халықаралық құқық институты ретінде санала бастады.»[6] 1986 жылғы мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар арасындағы немесе халықаралық ұйымдар арасындағы шарттар құқығы туралы Вена конвенциясының кіріспесінде: «халықаралық ұйым оның функцияларын орындау және оның мақсаттарына қол жеткізу үшін қажетті шарттар жасасу құқық қабілеттілігіне ие» делінген. Ұйымдардың құқық субъектілілігі БҰҰ Халықаралық Сотының шешімдерімен де расталған. Бұл ретте осы құқық субъектілігіне тән ерекшеліктер атап өтілді. Халықаралық құқықтың дербес субъектісі бола отырып, ұйым халықаралық құқық нормаларынан туындайтын міндеттемелермен байланысты болады. Бұл ұйым үшін мемлекеттердің оның қатысуынсыз құрған нормалары міндетті болуы мүмкін дегенді білдіреді. Ұйым – мемлекеттік билік емес, мемлекеттердің ынтымақтастық органы. БҰҰ Бас Ассамблеясы ұйымның күші оның құрамына кіретін мемлекеттердің ынтымақтастығында екенін бірнеше рет растады.

Халықаралық үкіметаралық ұйымдардың халықаралық құқық субъектілілігінің негізгі компоненттері:

1) Шарттық құқық қабілеттілігі мемлекеттермен де, басқа да ұйымдармен де өзара қарым-қатынастарға түсетін халықаралық ұйымның халықаралық құқық субъектілілігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Осы өзара қарым-қатынастар мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар арасындағы немесе халықаралық ұйымдар арасындағы 1986 жылғы шарттар құқығы туралы Вена конвенциясымен реттеледі. Өзінің құқықтық табиғаты мен заңдық күші бойынша халықаралық ұйымдардың шарттары мемлекеттер жасасатын шарттардан айырмашылығы жоқ, бұл туралы 1969 жылғы халықаралық шарттардың құқығы туралы Вена конвенциясының 6-бабында тікелей айтылған. Халықаралық құқық доктринасындағы бұл мән-жай мынадай факторлармен түсіндіріледі: мұндай шарттардың тараптары халықаралық құқық субъектілері болып табылады; оларды реттеу мәні халықаралық қатынастар саласына кіреді; мұндай шарттар Халықаралық құқық нормаларын белгілейді; Халықаралық құқық нормалары мен халықаралық құқық нормаларын белгілейді. ; олар халықаралық келісімдер үшін халықаралық құқықпен белгіленген рәсімге сәйкес жасалады; мұндай шарттың нормаларын іске асыру егер шартта өзгеше көзделмесе, ұлттық құқықтың қолданысына жатпайды.

2) Халықаралық нормашығармашылыққа қатысу. Бұл-халықаралық ұйымның халықаралық-құқықтық нормаларды құруға, өзгертуге, жетілдіруге немесе жоюға бағытталған қызметі. Халықаралық ұйымдардың құқықшығармашылығының көлемі, түрлері мен бағыттары олардың құрылтай құжаттарында қатаң анықталған. Халықаралық құқық нормаларын құру үшін ХБО-ның шарттық бастамасы, ол белгілі бір мемлекетаралық шарт жасауды ұсынған кезде үлкен маңызға ие. Ол жасалатын шарт жобасының өзінің нұсқасын ұсына алады және ол үшін арнайы дипломатиялық конференция шақыра алады. Мұндай конференциялар белгілі бір халықаралық ұйымдардың, мысалы БҰҰ аясында және қамқорлығымен жиі өтеді. Халықаралық ұйымдар халықаралық құқық нормаларын қамтитын шешімдер, қарарлар мен ұсынымдар қабылдайды, олардың көпшілігі жұмсақ құқық деп аталады. Бұл актілер халықаралық құқықтың көмекші нормалары деп танылады және әдетте халықаралық-құқықтық нормаларды қалыптастыру үшін жақсы негіз бола алады.

3) ХБО халықаралық құқық субъектісі ретінде белгілі бір артықшылықтар мен иммунитеттерге ие. Артықшылықтар мен иммунитеттерге тек халықаралық ұйымдарға ғана емес, олардың қызметкерлеріне де тиесілі. Артықшылықтар мен иммунитеттерді реттеу көздері бірінші кезекте халықаралық ұйымдардың құрылтай актілері болып табылады. Олар бұл аспектілер де реттеледі:

- арнайы халықаралық шарттарда (1946 ж. БҰҰ артықшылықтары мен иммунитеттері туралы Конвенция, 1947 ж. мамандандырылған мекемелердің артықшылықтары мен иммунитеттері туралы Конвенция));

- оның штаб-пәтері немесе өкілдігі орналасқан тиісті аумақта, халықаралық ұйым мен сол Мемлекеттің Үкіметі арасындағы екіжақты халықаралық шарттарда (1947 ж. БҰҰ мен АҚШ арасындағы шарт, 1946 ж. БҰҰ мен Швейцария арасындағы шарт, 1993 ж. БҰҰ Біріккен өкілдігін Ресейде құру туралы РФ мен БҰҰ арасындағы келісім).

4) Халықаралық құқық субъектілері тарапынан ХБО-ның құқық субъектілігін тану. Халықаралық ұйым мұндай сапаны мемлекеттер мен басқа да халықаралық ұйымдар мойындайды. Халықаралық ұйымдарға қатысты тану институты бірқатар ерекшеліктермен сипатталады:

- халықаралық ұйымдардың халықаралық құқық субъектілігін құрылтайшы мемлекеттер тану фактісі біржақты сипатта болады және уақыт бойынша халықаралық ұйымның халықаралық құқық субъектісінің сапасын иеленуімен сәйкес келеді;

- мүше емес мемлекеттердің халықаралық құқық субъектілігін тануы еркін білдіруді көрсететін екі жақты акт ретінде әрекет етеді.

5) Оқшауланған құқықтар мен міндеттердің болуы. Бұл ХБО-ның халықаралық құқық субъектілігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және ұйымның мемлекеттердің құқықтары мен міндеттерінен ерекшеленетін және халықаралық деңгейде жүзеге асырылуы мүмкін осындай құқықтар мен міндеттерге ие екенін білдіреді. Мысалы, ЮНЕСКО-ның жарғысында ұйымның мынадай міндеттері көрсетілген: қолда бар барлық ақпарат құралдарын пайдалану арқылы халықтардың жақындасуына және өзара түсінуіне ықпал ету; халықтық білім беруді және мәдениетті таратуды, дамытуды көтермелеу; білімді сақтауға, арттыруға және таратуға көмек көрсету;

7) Өз ерік-жігерінің болуы. Құқық субъектілілік элементі ретінде ерік халықаралық ұйымдарға да тән. Және ММРО үшін ерік салыстырмалы түрде дербес сипатқа ие. Халықаралық ұйымның ерік-жігерінің дербестігі ұйымды мемлекеттер құрғаннан кейін, ол (ерік) ұйым мүшелерінің жеке ерік-жігерімен салыстырғанда жаңа сапа болып табылады. Халықаралық құқық нормаларының орындалуын қамтамасыз ету құқығы. Бұл құқық халықаралық құқық субъектілігінің маңызды белгілерінің бірі болып табылады және халықаралық ұйымның тәуелсіз сипатын куәландырады. Осы құқықты іске асырудың негізгі құралдары халықаралық бақылау және жауапкершілік институттары болып табылады. Бұл ретте бақылаудың бір нысаны ХБО – ға мүше мемлекеттердің баяндамаларын ұсынуы болып табылады. Халықаралық ұйымдар халықаралық санкциялар қолдана алады. Олар әдетте келесі екі топқа бөлінеді:

- барлық халықаралық ұйымдармен жүзеге асырылуы мүмкін санкциялар (халықаралық ұйымға мүшелікті тоқтата тұру, мүшеліктен шығару және т. б.);

- жүзеге асыруға өкілеттігі қатаң белгіленген ұйымдар бар Санкциялар (блокада, эмбарго, демонстрациялар және т.б. БҰҰ ҚК шешімі негізінде).

8) ХБО-ның халықаралық-құқықтық жауапкершілігі. Халықаралық ұйымдар халықаралық-құқықтық жауапкершілік субъектілері бола алады. Тәртіп бұзушылықтар осындай жауапкершілікке негіз бола алады:

- халықаралық құқықтың жалпыға танылған нормалары мен принциптері;
- құрылтай актісінің нормалары;
- халықаралық ұйымның ішкі құқық нормаларын бұзу, халықаралық ұйыммен жасалған халықаралық шарт нормаларын бұзу және т. б.[7]

Осы көрсетілген мәліметтер мен тұжырымдамаларға сүйене отырып халықаралық ұйымдар ерекше түрдегі халықаралық құқық субъектілері болып табылатынын байқасақ болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://el.kz/kz/news/archive/халықаралық-ұйымдар-туралы-не-білеміз>
2. https://kk.wikipedia.org/wiki/Халықаралық_ұйымдар
3. <https://baribar.kz/student/11136/khalyqaralyq-uyymdar-quqyghy/>
4. https://kk.wikipedia.org/wiki/Халықаралық_жария_құқық
5. Колосов Ю.М., Кривчикова Э.С. Международная право. – М.:Международные отношения, 2000, 85 с.
6. Лукашук И.И. Международная право. – М.: БЕК, 2001, 22 с.
7. https://studme.org/69430/pravo/pravosubektnost_mezhdunarodnyh_organizatsiy